

*Голубенко Н. І.,
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри англійської філології та перекладу імені професора І. В. Корунця
Київського національного лінгвістичного університету*

КРИТИЧНИЙ ДИСКУРС-АНАЛІЗ У ДОСЛІДЖЕННІ МОДАЛЬНОСТІ В ІНТЕРСЕМІОТИЧНОМУ ПЕРЕКЛАДІ

Анотація. Дослідження передавання модальності висловлювання у перекладі може здійснюватися шляхом аналізу дискурсу, тлумачення цілей і способу організації комунікації, прив'язування дискурсу до соціального контексту, ідентифікації його джерел, цілей і мотивів комунікаторів. Таке дослідження ґрунтуватиметься на критичному дискурс-аналізі, що сприятиме усвідомленню специфічних механізмів поляризації, їхнього впливу на соціальну практику і вироблення пропозиції щодо мінімізації негативного впливу. Критичний дискурс-аналіз (КДА) є методом, що пояснює, яким чином повідомлення, пов'язане із контекстом, указує на позиції зацікавлених сторін, виражені через дискурс, тим самим демонструючи взаємодію різних дискурсів. Цей метод емпірично орієнтований і цілком придатний для дослідження відносин між дискурсом та соціальними подіями у різних соціальних сферах. Термін використовується у декількох значеннях, до яких відноситься як позначення широкого спектру класифікації дискурс-аналізу, так і емпірична модель Н. Ферклоу. Критичний дискурс-аналіз поєднує три компоненти: лінгвістичні риси, дискурс та соціальну практику. Крім того, аналіз лінгвістичних характеристик дозволяє досліджувати комунікацію із погляду на теорію мовленнєвих актів. Під мовленнєвим актом розуміють окремий цілеспрямований акт промови, одиницю поведінки, що у межах прагматичної ситуації співвідноситься з особистістю мовця і характеризується інтенціональністю, цілеспрямованістю та конвенційністю. Саме послідовність мовних актів утворює дискурс. Мовленнєві акти характеризуються поліфункціональністю, що відіграє важливу роль в організації дискурсу. Звідси важлива роль відводиться модальності, що позначає ставлення мовця до явища під час дискурсу, повідомляє про його самоідентифікацію і дозволяє робити загальні висновки про риторику конкретних осіб. Відповідно, застосування критичного дискурс-аналізу, нерозривно пов'язаного із контекстом, дозволяє зрозуміти комунікаторів, їхні завдання і мотиви.

Ключові слова: дискурс-аналіз, критичний дискурс-аналіз, категорія модальності, прагматика, перекладацький процес, інтерсеміотичний переклад.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Однією із сучасних наукових тенденцій у перекладознавстві є використання дискурс-аналізу з метою оптимізації процесу перекладу. На думку І. Ф. Ухванової-Шмигової, дискурс-аналіз – це «комплексний аналіз усіх видів змісту та реконструкція всіх видів закладених у нього контекстів» [1, с. 10]. За допомогою методів дискурс-аналізу перекладач виявляє ключові характеристики комунікаторів, визначає комунікативні стратегії, що використовуються, досліджує національно-культурні, істо-

ричні, соціальні, ситуативні та інші аспекти змісту дискурсу, встановлює мету перекладеного дискурсу, що створює основу для глибокого розуміння його сенсу. М. М. Гавриленко стверджує, що «аналіз тексту із дискурсивних позицій буде одним із важливих етапів у діяльності перекладача, що зумовлює адекватність розуміння і перекладу тексту. Отже, цьому аналізу слід навчати майбутніх перекладачів» [2, с. 30].

Незважаючи на те, що більшість авторів переконані в обґрунтованості введення термінів «дискурс» та «дискурс-аналіз» у теорію і практику перекладу [1, 2], існують різні думки щодо способів реалізації дискурс-аналізу в межах перекладацького процесу. Наприклад, Т. А. Волкова вважає, що дискурс є однією із трьох фігур комунікації, водночас двома іншими є фігури тексту і дійсності [3]. Відповідно до цих тверджень на різних етапах перекладацького процесу автором пропонується послідовне проведення аналізу особливостей комунікації (функцій, типових властивостей і комунікативних стратегій), особливостей дискурсу (вузлових точок, цілей, цінностей, хронологу, форми, тематики, учасників та інтердискурсивності) та навіть лінгвістичних особливостей тексту.

Глибоке вивчення особливостей комунікації, дискурсу і тексту, що розглядаються в межах перекладацького процесу, видається нам дещо надлишковим за низкою причин. По-перше, як указує практика, перекладачу часто доводиться працювати в умовах стислих термінів, тому перекладацький аналіз повинен, на нашу думку, здійснюватися за допомогою інструментарію, що дозволяє максимально ефективно виявляти опори для розуміння сенсу дискурсу, що перекладається. Із цього погляду відсутня необхідність аналізувати під час перекладу всі можливі функції, типові властивості та стратегії виду комунікації, що розглядається, оскільки у дискурсі знайдуть своє відображення тільки ті з них, які відповідають його цілям.

Окрім того, ми вважаємо певною мірою штучним окремий розгляд під час перекладацького аналізу особливостей комунікації, дискурсу і тексту, враховуючи їх логічну взаємообумовленість. Зокрема, перекладач має фіксувати під час дискурс-аналізу той арсенал лінгвістичних засобів, який автор використав для реалізації тієї чи іншої комунікативної стратегії, нерозривно пов'язаної із модальністю співрозмовників у вираженні свого ставлення до дійсності. Такі чинники слід розглядати із позиції критичного дискурс-аналізу, який нині набуває все більшого застосування у перекладознавчих наукових дослідженнях.

Аналіз останніх досліджень і публікацій із цієї теми. Істотні напрацювання відзначаються нині і у галузі вивчення модальності в аспекті інтерсеміотичного перекладу. У контексті перекладу важливість вивчення модальності зумовлена

тим, що вона є тією категорією, яка нерозривно пов'язана із нормами поведінки, міжособистісними відносинами, мовним етикетом тощо. Все це ускладнює пошук еквівалента, здатного максимально точно передати зміст висловлювання без істотних трансформацій оригінального повідомлення. Категорію модальності вивчали такі провідні вітчизняні та зарубіжні науковці, як Дж. Андерсон, О. Бондарко, С. Вауліна, В. Виноградов, Т. Дешерієва, О. Джуліан, Л. Б. Дуглас, Г. Золотова, К. Леві, Д. Лайонз, Р. Палмер, В. Панфілов, О. Трунова та інші. Відповідно, залучення критичного дискурс-аналізу, який неодноразово висвітлювався у працях Р. Барта, М. Фуко, Т. ван Дейка, Н. Феркклоу, до дослідження вираження модальності повідомлення потребує всебічного і детального вивчення цього аспекту.

Формування мети статті. Мета дослідження полягає у висвітленні проблематики використання критичного дискурс-аналізу (КДА) для вивчення передавання модальності в інтерсеmiotичному перекладі та розглядання аналітичних інструментів КДА за тривимірною моделлю Н. Феркклоу.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Дискурс-аналіз заявив про себе як про новий науково-теоретичний та прикладний напрямок на початку 90-х років ХХ століття. Його популярність серед представників соціально-гуманітарного знання є настільки великою, що у науковий побут увійшло поняття «дискурсивний поворот». Воно означає очікування нетривіальних результатів досліджень будь-яких соціальних, мовних чи психічних явищ, якщо вони розглядатимуться як структури дискурсу. Враховуючи множинність інтерпретацій поняття «дискурс», зупинимося на визначенні Т.А. ван Дейка [4], який розглядає це поняття у двох аспектах. У першому аспекті (у вузькому сенсі) термін «дискурс» означає завершений або генерований «продукт» комунікативної дії, його письмовий чи усний результат, який інтерпретується реципієнтами. У другому аспекті (у широкому сенсі) дискурс постає як комплексна комунікативна подія, що відбувається між тим, хто говорить, і тим, хто слухає (спостерігачем) у певному тимчасовому, просторовому та іншому контекстах.

Виявлені Т.А. ван Дейком аспекти поняття «дискурс» надають соціологічного, лінгвістичного і семіологічного виміру предметній сфері дискурс-аналізу. Зокрема, доцільно розглянути коротку характеристику кожного із таких напрямків: 1) у соціологічному напрямку, представлено, зокрема, М. Фуко, дискурс-аналіз позиціонується як методика оцінки можливості появи певних об'єктів у полі дискурсу, модальності висловлювань суб'єкта (хто, де і про які групи об'єктів може висловлюватися), як імовірність використання конкретних концептів у висловлюванні, стратегій вибору тем і теорій; 2) лінгвістичне спрямування, що розвивається, зокрема, Т. А. ван Дейком [4], передбачає вилучення із дискурсу смислових блоків і фрагментів тексту (стереотипних тематичних репертуарів, зумовлених комунікативним і культурним контекстом, а також соціально-демографічними, рольовими та особистісними особливостями автора); релевантну, апіорно задану дослідником ситуаційну модель, їхнє порівняння та узагальнення у систему категорій, що підсумовують ідеологічну позицію автора (оповідну схему доказу); 3) у семіологічному напрямі, родоначальником якого вважається Р. Барт, дискурс-аналіз визначається як практика застосування процедур розпізнавання (читання) природної мови та аналізу (дешифрування) мови міфів, які гарантують знаку сталість форми у різних варіантах реалізації.

Зауважимо, що тільки лінгвістичному напрямку дискурс-аналізу властива мультимодальність, яка виражається в тому, що дискурс-аналіз досліджує одночасно і комунікативну адекватність мовних дій, і ментальні процеси учасників комунікації (етнічні, психологічні, соціокультурні стереотипи та установки, а також стратегії розуміння), і повсякденну особисту розмову та формальний інституційний дискурс. Зрозуміло, мультимодальність не виключає акцентування, обумовленого завданнями дослідження та науковими уподобаннями дослідника.

Запропонована Т.А. ван Дейком модель дискурс-аналізу виходить із детермінації пізнання людини глибинними структурами її особистісної картини світу: її фундамент формує модель ситуації із варіативним змістом, що дозволяє нам «зчитувати» та розуміти дуже різні «тексти». Як дослідницький інструмент дискурс-аналіз передбачає вичленовування із комунікативних практик та/або конкретних текстів конституюючих їхніх смислових блоків – стереотипних тематичних репертуарів, що задаються комунікативною ситуацією, культурним сценарієм, соціально-демографічними і рольовими характеристиками соціальних акторів. Релевантним тут є їхнє порівняння та узагальнення у систему категорій, які дозволяють ідентифікувати ідеологічну позицію автора текстів та нав'язане ним «визначення ситуації» [5, с. 45-60].

Критичний дискурс-аналіз був розроблений Н. Фейрклоу [6], він теж виходить із пріоритетної ролі дискурсу у конструюванні соціального світу. На відміну від постструктуралістської теорії критичний дискурс-аналіз чітко розділяє дискурс як аспект соціальної дійсності (вербальні та візуальні елементи, оскільки «природа» тексту немає принципового значення, важливою є «дискурсивна семантика») і не-дискурс (реальний соціальний і культурний світ). Критичний дискурс-аналіз бачить у дискурсі «комплексну структуру зі своєю лексикою, граматику і риторикою, навіть сукупність звичаїв та умовностей», тобто «соціальний контекст однозначно підпорядкований мовленнєвому, який обмежує перший своїми мовленнєвими умовностями та доступними йому інтелектуальними ресурсами» [7, с. 8-13].

Критичний дискурс-аналіз на рівні предмета дослідження – це і окрема комунікативна подія, і певний порядок дискурсу (конфігурація всіх типів та жанрів комунікації, властивих соціальному інституту або галузі суспільного життя); на рівні власного позиціонування – це і наукове (тобто за визначенням об'єктивне) дослідження змісту і формальних характеристик комунікативних практик у соціальній взаємодії, і політико-ангажована діяльність, покликана відстоювати інтереси утискуваних дискримінаційними дискурсами. У збірнику всіх своїх робіт різних років Т.О. ван Дейк неодноразово підкреслює відсутність епістемологічного пріоритету критичної версії дискурсивних досліджень у цьому напрямку текстового аналізу, відкритий міждисциплінарний характер критичного дискурсивного аналізу та його соціально-прикладну орієнтацію. Остання означає, що основна проблема, яка цікавить Т.О. ван Дейка (і критичний аналіз загалом), – це співвідношення дискурсу і влади, що розглядається крізь призму трьох вимірів суспільного життя: власного дискурсивного (лінгвістичного, вербального, семіотичного), когнітивного (соціально-психологічних особливостей людського сприйняття і пізнання) та соціального (особливостей соціальної взаємодії і громадського порядку, зокрема із історичного, антропологічного та культурологічного погляду).

Предметом критичного дискурсивного дослідження, за ван Дейком, завжди виступає роль дискурсивних практик у процесах відтворення і зловживання владою (конструювання та легітимація соціальних відмінностей у текстах), об'єктом – будь-які види публічного дискурсу, контрольованого символічними елітами (політиками, журналістами, письменниками, чиновниками). Тут можна було б заперечити, що йдеться про не обов'язково публічний дискурс і символічні еліти, оскільки щоденникові записи або листи звичайних людей, призначені для приватного побутування, не менш успішно можуть відтворювати дискурсивні практики дискримінації тощо. Однак і сам Т.О. ван Дейк не завжди розмежує повсякденну особисту розмову із формальним інституційним дискурсом, іноді він визнає їхнє взаємопроникнення, оскільки будь-яка неформальна приватна бесіда містить інституційні обмеження внаслідок різних комунікативних статусів співрозмовників, зумовлених гендерною, класовою, расовою, віковою, національною та іншою ідентифікацією і приналежністю.

У цьому ракурсі доцільно більш детально розглянути тривимірну модель критичного дискурс-аналізу Н.Ферклоу [8], першим компонентом якої є дослідження *мовних характеристик та інструментів тексту*, залучених до дискурсу. Йдеться про аналіз лексики, граматики мови, адже дослідження мовленнєвого складника комунікаторів відіграє важливу роль у розумінні їхніх когнітивних процесів. Отже, лінгвістичні засоби, які у певному контексті встановлюють певні соціальні відносини між комунікаторами, дають змогу побачити дискурсивні фрейми, що використовують комунікатори з тією чи іншою метою, і, наприклад, ідентифікувати стереотипи щодо представників інших ідентичностей. Окрім того, аналіз лінгвістичних характеристик дозволяє досліджувати комунікацію із погляду на теорію мовленнєвих актів, які вважаються тією одиницею поведінки, яка в межах прагматичної завжди співвідноситься з особистістю мовця та характеризується інтенціональністю, цілеспрямованістю і конвенційністю. Мовленнєві акти характеризуються поліфункціональністю, що відіграє важливу роль в організації дискурсу. Дослідження лінгвістичних характеристик дискурсу у соціальних медіа щодо мовленнєвих актів дозволяє з'ясувати мотиви комунікаторів і співвіднести їх із засобами текстового відтворення, простежити закономірності комунікації у тимчасовому вимірі та виробити гіпотези щодо груп інтересів, які впливають на комунікацію.

До важливих елементів, які мають бути визначені на першому етапі дослідження, доцільно віднести також *транзитивність і модальність*. Транзитивність позначає інтенсивність відносин між процесами і суб'єктами та об'єктами, а модальність відображає особисте ставлення того чи іншого спікера до повідомлення, адже різне наповнення фраз може мати зовсім різну модальність та різне ідеологічне навантаження.

В. П. Руднев визначає модальність як певний тип відношення висловлювання до реальності. Він виділяє такі модальності, як алетичні (необхідно, можливо, неможливо), деонтичні (треба, дозволено, недозволено), аксіологічні (добре, байдуже, погано), епістемічні (знання, позиція, незнання), темпоральні (минуле, сьогодні, майбутнє) та просторові (тут, там, ніде). Кожне висловлювання може бути охарактеризовано тією чи іншою модальністю, декількома з них або, у деяких випадках, навіть усіма шістьма. Такі вирази називають сильними модальними виразами [9]. Модальності регулюють комунікацію,

отже, соціальне життя. Вони мають значення лише у зв'язку із контекстом і роблять свій внесок у розуміння комунікаторів, їхніх завдань та мотивів [10, с. 79].

Другий компонент дослідження дискурсу – це процес, пов'язаний із *виробництвом і споживанням тексту* [10, с. 68]. Вузьке розуміння дискурсу, використовуваного на цьому рівні аналізу, передбачає комунікативні акти, використані у специфічному соціальному контексті. Дослідження дискурсу допомагає усвідомити цілісність дискурсу тієї чи іншої групи (тобто наявність єдиної комунікаційної стратегії), установлює співвідношення сил різних акторів, їхньої співпраці або протидії та рівень зосередженості комунікації. Окрім того, аналіз дискурсів дає інформацію про засоби створення тексту та його споживання, зокрема вказуючи на цільову аудиторію.

Нарешті третій компонент, *дослідження соціальної практики*, відносить дискурс до ширшого контексту, яким є соціальний світ [10, с. 86]. Цей етап – завершальна частина роботи, що представляє "соціальну матрицю дискурсу" [11, с. 27]. Остання дозволяє зрозуміти, якою мірою повідомлення є інтерактивними чи проактивними, і відстежити модальність повідомлення загалом. Отже, ми можемо дійти висновку, що дослідження модальності повідомлення загалом нерозривно пов'язано із кожним компонентом тривимірної моделі критичного дискурс-аналізу Н. Ферклоу. Доцільності такі аргументи набувають у перекладацькій діяльності, а саме у передаванні модальності в інтерсеміотичному перекладі, або трансмутації (за термінами Р.Якобсона), – інтерпретації вербальних знаків за допомогою невербальних знакових систем [12]. Інтерсеміотичний текст, що складається із вербальних і невербальних одиниць, як і будь-який інший текст, має свою структуру, тобто є певним чином організованим єдиним цілим, стилістичний аналіз якого передбачає, зокрема, виявлення одиниць, що лежать в основі цієї організації принципів як структурно-стилістичних доміант тексту.

Звідси випливає, що паралінгвістичні моделі як перекодування вербальних засобів, на думку Ю. Є. Прохорова, містять різні види невербальних засобів: фонологічних (інтонація, тональний рівень голосу, темп тощо), кінетичних (жести, пози, міміка тощо) і графічних (шрифт, шрифтове виділення, архітектоніка тексту) [13, с. 175]. На нашу думку, відповідь на питання про те, яким чином потрібно враховувати паралінгвістичні моделі під час перекладу, міститься у роботі Г. Є. Крейдліна, який зазначає, що «використовується семантична мова, що має бути єдиною для вербальних і невербальних одиниць, оскільки тільки на загальному і міцному семантичному фундаменті можна досягти внутрішньої цілісності невербальної семіотики» [14, с. 12-13]. Отже, інформація емоційного, логічного та іншого характеру, що передається за допомогою паралінгвістичних засобів, має знаходити підкріплення під час перекладу на семантичному, прагматичному і дискурсивному рівнях.

Висновки з дослідження і перспективи подальших пошуків у цьому науковому напрямку. На основі розглянутих вище теоретичних положень ми можемо зробити висновок про те, що для максимального проникнення у сенс передавання модальності в інтерсеміотичному перекладі та у перекладі загалом доцільно залучити методи дискурс-аналізу і критичного дискурс-аналізу (КДА) задля конструювання цілісного сприйняття повідомлення. Застосування тривимірної моделі критичного дискурс-аналізу Н. Ферклоу дозволяє переклада-

чеві гармонізувати референційний, актуалізаційний, модусний та дейктичний плани висловлювань і знаходить своє ефективне застосування як на етапі сприйняття та розуміння перекладачем дискурсу мовою оригіналу, так і на етапі породження дискурсу мовою перекладу.

Література:

1. Ухванова-Шмыгова И. Ф. Методология исследований политического дискурса: актуальные проблемы содержательного анализа общественно-политических текстов: сб. науч. ст. 3-й вып. Минск : Технопринт, 2002. 109 с.
2. Гавриленко Н. Н. Понять, чтобы перевести: перевод в сфере профессиональной коммуникации. Кн. 2. Москва : Научно-техническое общество имени академика С. И. Вавилова, 2010.
3. Волкова Т. А. Дипломатический дискурс в аспекте стратегичности перевода и коммуникации: на материале английского и русского языков: дис. ...канд. филол. наук: 10.02.20. Челябинск, 2007.
4. ван Дейк Т.А. Дискурс и власть: репрезентация доминирования в языке и коммуникации. Пер. с англ. Е.А. Кожемякина, Е.В. Перверзева, А.М. Аматава. Москва, 2014.
5. ван Дейк Т.А. Язык. Познание. Коммуникация. Пер. с англ. О.А. Гульги, сост. В.В. Петрова, под ред. В.И. Герасимова. Москва, 1989.
6. Fairclough N. Critical discourse analysis and the marketization of public discourse: The universities. *Discourse & Society*. 1993. No 4.
7. Бёдекер Х.Э. Отражение исторической семантики в исторической культурологии. *История понятий, история дискурса, история менталитета*. Сб. ст. под ред. Х.Э. Бёдекера. Москва, 2010.
8. Fairclough N. *Discourse and social change*. Cambridge Polit Press, 1992.
9. Руднев В. Модальности, характеры и механизмы жизни. *Московский психотерапевтический журнал*. 2001. № 1. С. 57–75.
10. Jorgensen M. W. *Discourse analysis as theory and method*. Thousand Oaks: Sage, 2010.
11. Fairclough N. *Discourse and social change*. Cambridge Polit Press, 1992.
12. Якобсон Р.О. О лингвистических аспектах перевода. Избранные работы. Москва: Прогресс, 1985. 455 с.
13. Прохоров Ю. Е. Действительность. Текст. Дискурс : учеб. пособие. 2-е изд. Москва : Флинта: Наука, 2006.
14. Крейдлин Г. Е. Невербальная семиотика: язык тела и естественный язык. Москва : Новое литературное обозрение, 2002.

Holubenko N. Critical discourse analysis in the study of modality in intersemiotic translation

Summary. The study of the transfer of modality in translation can be carried out by analyzing discourse, interpreting the goals and methods of communication, linking discourse to the social context, identifying its sources, goals and motives of communicators. The presented research paper is based on critical discourse analysis, which will help to understand the specific mechanisms of polarization, their impact on social practice and make proposals to minimize the negative impact. Critical Discourse Analysis (CDA) is a method that explains how contextual communication points to stakeholder positions expressed through discourse, thus demonstrating the interaction of different discourses. This method is empirically oriented and is quite suitable for studying the relationship between discourse and social events in different social spheres. The term is used in several senses, which include both the designation of a wide range of classification of discourse analysis, and the empirical model of N. Fairclough. Critical discourse analysis combines three components: linguistic features, discourse and social practice. In addition, the analysis of linguistic characteristics allows us to analyze communication in terms of the theory of speech acts. A speech act is a separate purposeful act of speech, a unit of behavior that, within a pragmatic situation, correlates with the personality of the speaker and is characterized by intentionality, purposefulness and conventionality. It is the sequence of linguistic acts that forms the discourse. Speech acts are characterized by multifunctionality, which plays an important role in the organization of discourse. Hence, an important role is given to modality, which indicates the attitude of the speaker to the phenomenon in the process of discourse, informs about his self-identification and allows to draw general conclusions about the rhetoric of specific individuals. Accordingly, the use of critical discourse analysis, which is inextricably linked to the context, allows to understand the communicators, their tasks and motives.

Key words: discourse analysis, critical discourse analysis, category of modality, pragmatics, translation process, intersemiotic translation.